

Дати

Микола Ільницький

ПОЕМА БОРИСА ОЛІЙНИКА “ТРУБИТЬ ТРУБІЖ”: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ РУБІЖ І ПРОБЛЕМА ВИБОРУ

Поема Бориса Олійника “Трубить Трубіж” (1997) завершує дотеперішній рух поета до досягнення важливих істин буття українського народу на непростих шляхах його історичної долі (“Дорога”, “Доля”, “Заклинання вогню”), відбиваючи уроки і його власного пізнання й досвіду. Суспільно-політичні події, які відбулися за цей час в Україні й у світі, мусили знайти свій відбиток у творчості Б.Олійника, хоч він і належить до типу митців, які не те що не декларують зміни, а радше акцентують послідовність своїх поглядів і переконань. І все ж, порівнюючи книжку “Стою на землі. Вірші та поеми” (К., 2003), — тут уміщена й поема “Трубить Трубіж” — із виданням вибраних творів “Істина” (1976) та двотомником 1985 р., можна простежити процес певної селекції в напрямку від прямоти публіцистичного вислову до багатовимірності поетичного образу, який у творах поета, зокрема в його поемах, має переважно поліфункціональний характер. Центральний образ у поемах поєднує структуротворчу функцію і виступає концепційним осердям, що особливо виразно демонструє поема “Трубить Трубіж”.

І все ж поема значною мірою є несподіванкою для читача. Несподіванка виникає вже із загадкової назви, що відразу викликає не тільки змістове, а й звукове, а, отже, емоційне враження. Що Трубіж — річка на Київщині, ліва притока Дніпра, можна прочитати в будь-якому топонімічному словнику. Але чому вона одержала таку незвичну назву, яку ховає в собі таємницю, що привернула увагу поета? Виявляється, гідронім цей має історичне пояснення: в Київській державі виробилася стратегія кінного бою. Ворога переслідували до перепони, де найзручніше було дати йому бій. А після бою робити “трубіж” — посилати сигнал перемоги чи відступу. Отже, поняття “трубіж” набуває тут переносного значення: поезія теж “трубіж” — заклик чи застороги.

Водночас поняття це перемикає ланку асоціацій в історичну площину: на річці Трубіж, місці багатьох битв, розташоване давнє місто Переяслав (тепер Переяслав-

22 жовтня виповнюється 70 років відомому українському поетові, кінорежисеру, народному депутату України, голові правління Українського фонду культури, академіку НАН України, лауреатові Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1983 р.) Борисові Олійнику.

Хмельницький). Для поета з історіософським мисленням поняття “трубіж” зрощується з “Переяславом”, етимологія якого в народній пам’яті пов’язана зі славою й ганьбою, а точніше – з “перейняттям” слави своїми і чужими.

Хай мені буде вибачено цю коротку історичну довідку, відому навіть школярам. Місто, за народною легендою, одержало назву на честь перемоги руського богатиря над велетом печенігом: “отрок руський перея славу” від печенігів. Але минули століття, й ситуація кардинально змінилася, бо в січні 1654 р. тут підписано Переяславську угоду з Москвою. Тепер Москва “перея славу” від України, яка на кілька століть втратила можливість вести самостійну зовнішню та внутрішню політику і стала частиною Російської імперії.

Поема, власне, й починається з цієї межової, цієї “трубіжної” ситуації:

Трубить Трубіж: ми стали на рубіж.	А там на тебе вже давно двоглаво
Позаду – смерк. Попереду – свобода.	Єдиновірний павутиння тче.
За Трубежем примружилися орди.	О, він по-царському ладнає сіть!
А хан на око проміряє ніж.	Не на годину – на віки, гетьмане.
Хан тиче пальцем за своє плече	Вона поглине і тебе, Богдане,
І цідить: “– Ну, проб’єш мої застави,	І рід, і люд, і одчайдушну Січ.

“Рубіж”, окреслений поетом, має характер справді межової, екзистенційної ситуації. Свобода, яка відкривалася попереду, була свободою радше героїчно вмерти, аніж вижити, бо вижити означало свободу втратити, що підтвердила історична доля України.

Для читача, який стежив за творчістю Б.Олійника, не залишиться непоміченим, що інтерпретація Переяславської угоди в поемі “Трубить Трубіж” вочевидь контрастує з “Одою братерства” зі збірки “У дзеркалі слова” (1981): “На віщу зустріч віра в нас не гасла, / Ми на плечах несли до неї міст, / Аж доки срібним дзвоном Переяслав / Не провівив братання благовіст”. Інтригу створює не сам вірш – у контексті часу він сприймається цілком логічно, а те, що вміщений він у книжці вибраного, де опублікована поема “Трубить Трубіж”. Чи поет не хотів “випрямляти” свого творчого шляху, як це зробили в аналогічній ситуації чимало його колег, або ж, можливо, внутрішньо не бажає відмовлятися від ідеї, вираженої в цій оді, зокрема від ідеї спільного кореня (образний еквівалент концепції “колиски трьох братніх народів”), з якого росла і “наша мова”, й наша література – “першослів про Ігорів похід”?. Утім, можливий тут і третій варіант, а саме: небажання спрощувати історичний процес, в якому сплелось так багато суперечливого, де одні й ті ж факти і явища мають неоднозначний, часто взаємопротилежний, амбівалентний характер.

Коли з такої позиції підходити до поеми “Трубить Трубіж”, побачимо, що проблематика її виразно перегукується з окресленою в поемі “Дорога”, опублікованій 1966 р., яка особливо виразно засвідчила потужний творчий потенціал молодого тоді поета й викликала гнів тих критиків, що в кожному свіжому погляді на історію бачили крамолу (це, до слова, відзначив Л.Талалай у передмові до книжки “Стою на землі”).

Образ дороги в цьому творі виростав до рівня філософського символу – поступу людства на тернистих шляхах історії, здобутків і поразок на цій дорозі. Особливо споріднена в цій поемі із зацитованою на початку статті інтродукцією “Трубежу” “Притча про громаду, котрій заступила дорогу заздрість”. Спільний саме той рубіж, який вимагає вибору на шляху до сподіваної мети: в поемі “Трубить Трубіж” – до волі, в “Дорозі” – до садів Семіраміди. Цікаво спостерігати, як поет перемикає смислово-інтонаційні реєстри, наповнюючи алегоричну ситуацію плоттю і кров’ю реальної історії.

У поемі “Дорога” перед нами притча з ущільненням часопростору, де одна епоха може передавати свої прикмети іншій, і читач на місце одних реалій може

поставити інші, що, зрештою, не порушує моменту універсалізації. Із первісного племені, яке відважилося здолати тяжкий перехід до обіцяної землі, але перед останнім ривком вирішило зробити привал і відпочити, визирає одвічна людська природа із заздощами, підступністю та підозрами — рисами, що не змінилися в людині від часу печер до хмарочосів. Бо коли один щиро ділився з одноплемінниками всім зі своєї торбини, інший

Заховавши в пазуху свій хліб,

Скреготав:

— Дивись, живуть же люди:

Хліб жеруть. Ще й солі хтось нашкріб! —

На сусіда в стоптаних чоботях

Позирав, сховавши в шальку хром:

— Ти диви, у чоботях, сволота!

Ще, зануда, й дірку пропоров!

Первісне плем'я з "Дороги" загинуло на останньому переході в передчутті цілющого ковтка води. Яку ж дорогу оберуть ті, що вийшли "на рубіж" тепер?

У поемі "Дорога" перед нами була притча, тепер — конкретна історична ситуація; там ми відчитували конкретне в універсальному, тепер шукаємо в конкретному моментів історіософського характеру. Тому розглядати текст поеми "Трубить Трубіж" як нарацію неможливо, бо, по-перше, наша історія драматичного "тривіччя з гаком" нам усе ж знайома, а, по-друге, нитка сюжету, чи радше розгортання ідеї, тримається на нюансах, смислово-емоційних переходах, зміні тональностей, де теза може обернутися антитезою, пафос перейти в іронію й навпаки. Іронічний тон, власне, домінує в поемі, як і в усій творчості Б.Олійника. Це — навіть ключ для її розшифрування. Цей "ключ розуміння" — діалог із попередниками поета, що створює своєрідну інтертекстуальність. "Сліди" чужих текстів виявляються не лише в реаліях, а навіть в інтонації, ритмомелодиці, настроєвих регістрах. Тут почуття історії подано в певному акцентованому перекрої, полеміці, де зачин, теза наскрізь перекреслюється її розгортанням, приміром:

Смерть, зачувши сталі дзенькіт,

Опустила вічі.

...Засвіт встали козаченьки

До тяжкої січі.

Січа справді відбулася, але не така, яку знаємо з пісні Марусі Чурай, а нова, теперішня — "базарна суєта": "Розкладають полицки, / Яточки зугарні, / Та пускають кулачки / За місця базарні". Далі — алюзія до твору, що відбиває іншу історичну епоху, епоху національної революції 1917 р., уже без апелювання до прямого тексту, а лише ритмомелодикою та інтонацією: "На поштамті мелодійно / Обізвались дзигарі. / Починають лицедійство / Новобутні гендлярі".

Явно вгадується Тичинине "На майдані" і той самий, що в попередньому випадку, пародійний тон: яка там у біса революція, який майдан, яка церква, який отаман... Масштабу дії, цебто лицедійства, відповідає масштаб особистостей: замість Шевченків — шевчуки, замість Богданів — богданчики, замість кобзарів — кобзарики...

Таке перемикання семіотичного коду від високого стилю до його пародіювання можна вважати ознакою карнавалізації постмодерного типу. Однак таке явище як художня тенденція — давнього походження. М.Бахтін у записах 1970-1971 рр. твердив, що "мовні суб'єкти високих, віщунських жанрів — жерці, пророки, проповідники, судді, вожді, патріархальні батьки тощо — відійшли з життя. Всіх замінив письменник, просто письменник, який став спадкоємцем їхнього стилю. Він їх або стилізує (тобто стає в позу пророка, проповідника тощо), або пародіює (тією чи іншою мірою)"¹. Безперечно, тут маємо справу з пародіюванням, при якому іронія руйнує високий пафос. У поемі Б.Олійника таке зниження адекватне акції карнавального дійства, пов'язаного з великими площами, масою людей.

На цьому базарі продається все, не залишається для себе нічого святого: продаються хрестики, свічки, молитовники, писанки, далі йде жвавий обмін —

¹ Бахтин М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — С.336.

своєрідний бартер — духовними цінностями:

Ви нам “Кофу” із часів	Докторів науки.
“Бурі у пустелі”,	Ви нам — сірий сурогат,
Ми вам в шальку терезів —	Допотопну каву,
Юнок до постелі.	Ми вам — рідних немовлят
Ви нам прілий аспірин	Здаємо, немов телят,
Та інтим для злуки.	Заодне — й державу.
Ми вам щедро на замін	

Тут справді цілий каталог атрибутів глобалізації, які викликають тривогу підміною справжніх вартостей псевдовартостями. Та все ж чи небезпека втрати власної ідентичності, а заодно й держави, чигає на нас з боку лише тих, які заманюють Україну в “імпорتنу торбину” з наклейкою “Юкрейн”? Хіба зникла загроза повернення до рангу Малоросії в економічному, духовному, державницькому вимірах? Такі запитання й сумніви насуває нам щоденна наша реальність, і ми звіряємо можливі відповіді на них із відповідями наших попередників.

Вперед, Україно! В Тебе важкі стопи,	Ні Росії, ні Європи
Пожари хат димляться з-під них:	Не зрозуміти синів Твоїх! —

(Ю.Липа. “Вперед, Україно...”)

Таким було переконання Юрія Липи — не сподіватися на допомогу східних чи західних сусідів, а простувати власним шляхом, переконання, вистраждане в умовах передгрозової атмосфери тридцятих років. А хіба не перегукується з ним заклик поета вже іншої епохи — більшовицького тоталітаризму:

Замовчіть, Америки й Росії,
Коли я з Тобою говорю!

(В.Симоненко. “Україно, мозок мій світліє...”)

У публіцистичних інвективах Б.Олійника, присмачених дозою іронії, прочитуються інтонації національної самокритики: “Трубить Трубіж: ми стали на рубіж. / Позаду — глум. А попереду — зрада”.

Тут уже щось більше, ніж неприйняття глобалізації, небезпека якої усвідомлюється — це показують політичні події останнього часу — в багатьох країнах Європи, але все-таки не є фатальною, оскільки виробляються механізми самозахисту. У поемі “Трубить Трубіж” самобичування набуває масштабів національного фатуму, якогось мекістофелівського закляття, що тяжіє над самою історією та її найбільшими постатями. Цей мотив настільки акцентований, що іноді сам текст деміфологізує його: “Але ж Тебе, достойнику Богдане, / Вже бито-перебито сотні літ!.. / Зніми, нарешті, із очей полуду: / Ви всі давно вже наші за ... борги”.

Ці “борги” вводять читача в інший контекст, перемикають поняття “базару” з глобально семіотичного знаку у план конкретних реалій нашого часу.

Гострота національної самокритики в поемі “Трубить Трубіж” — наче продовження цих мотивів у творчості Т.Шевченка, П.Куліша, М.Драгоманова, І.Франка, М.Хвильового, Є.Маланюка ...

Пафос Олійникової іронії вочевидь співзвучний із самокритикою його попередників. Перегук голосів вловлюється тут не лише на рівні образних ремінісценцій, а й охоплює інші структурні компоненти, зокрема часопросторові зміщення, амбівалентність прочитання історії як тексту тощо. Так, кілька розділів поеми розгортають “подорож” Богдана Хмельницького й Тараса Шевченка як уособлення несприйняття “базару”, опозицію філософії його лицедійства: “Оце вже доборолась Україна / Таки до краю. Господи прости!”.

Тут виникає проблема співвідношення оцінок автора й героїв, яких він вивів на кін базарного лицедійства. У такій ситуації постає дилема: чи домінантою виступає тут позиція історичних постатей, яких він кличе на допомогу, чи, навпаки, автор робить їх виразниками власних поглядів, відводячи їм роль резонаторів своїх

Слово і Час. 2005. №10

ідей. У поемі “Трубить Трубіж”, попри часті алюзії до попередників, усе ж домінує авторська позиція. Приміром, ставлення Т.Шевченка до Б.Хмельницького не було таким однозначним, як у поемі.

В іронії поєми “Трубить Трубіж” домінує не деструктивне начало, а лікувальний трунок гіркої полини; це своєрідний купальський вогонь, проходячи крізь який, людина (народ) очищається від скверни. Дуже важлива й міра національного самокритицизму, усвідомлення рубежу, за яким уже проглядає негачія. Сама ж негачія, як наголошував Ю.Липа, не може привести до позитивного результату. Він називав таку позицію поразенством і вбачав її в недовірі М.Костомарова до здатності українців до державницького будівництва, у трактуванні А.Метлинським українських пісень як некрологів, у твердженні П.Куліша про перетікання української національної енергії від державницьких змагань у сферу мистецтва як єдиного гаранта самозбереження народу.

Справді, така ідея була висловлена П.Кулішем у вірші “До рідного народу, подаючи йому переклад Шекспірових творів”:

Народе без пуття, без честі і поваги,	Єдиний скарб у тебе — рідна мова,
Без правди у завітах предків диких,	Заклятий від сусідського хижацтва.
Ти, що постав з безумної одваги	Вона твого життя міцна основа,
Гірких п'яниць і розбишак великих.	Певніша над усі скарби й багатства.

Який же вибір пропонує Б.Олійник на “роковій межі” Трубежа? Здається, той самий, що і П.Куліш, бо ж у ХХІ столітті “Тут не зарадять шаблі і гармати І не розсудить гайдамацький ніж”, отож:

Тут знадобиться особливий меч:	...Трубить Трубіж. На роковій межі
Із кореня живого — не з булата.	В останній бій приходимо при слові,
Цей меч дарує із любові Мати,	Бо тільки Слово береже в основі
Як віру, пам'ять і закон предтеч,	Безсмертя української душі.
Йому імення Слово непожате!	

Тепер запитаємо себе: чи не є ця “державна слова” (скориставшись формулою Михайла Ореста) заміною держави реальної, її декоративним заміном, отже, чи не є така позиція поета, такий вибір поразенством? Покоління Ю.Липи утверджувало пріоритет сили над красою, як це висловив Є.Маланюк:

Не хліб і мед слов'янства:	Міцним металом налята безмовність,
Криця! Кріс!	Короткий меч і смертоносний спис.

Не лагода Еллади й миломовність... (“Поліття”)

Сьогодні, коли українська держава при всій недосконалості існує і де-факто і де-юре, одним з основних пріоритетів стає формування нації як духовної єдності — запоруки міцності цієї держави. У такому духовному відродженні України автор поєми “Трубить Трубіж” бачить її майбутнє і ставить на сторожі Слово. Попри всю гостроту й гіркоту самооцінки, твір поета сповнений внутрішнього оптимізму.

Поєма “Трубить Трубіж” написана 1997 р., як зауважує у передмові до книжки “Стою на землі” Леонід Талалай, “на межі відчаю і болю” у “фіналі нашої історичної драми”. А драма несе з собою катарсис — очищення. Це очищення — Словом — виступає запорукою вічності. І хай воно знову “перей славу” на новому історичному Трубежі. Бо чи ж не те саме місце, де в поємі розігрується лицедійство “базару”, стало Майданом?!

м. Львів

